

Доба кочовиків

УДК 94(477) «7/8»

Олег Бубенок

Маляри у степах Приазов'я (до питання про локалізацію країни Лебедії)

У відповідності до даних середньовічних письмових джерел про традиційний розподіл малярського суспільства на сім (вісім) племен автор статті пропонує широку локалізацію території країни малярів Лебедії — Північне і Східне Приазов'я та прилеглі території. У статті також відзначена еволюція маляро-хазарських відносин: друга половина VIII ст. — маляри як васали хазарів; перші десятиліття IX ст. — маляри як союзники хазарів; 30–70-ті рр. IX ст. — маляри як вороги хазарів.

Ключові слова: маляри, Лебедія, хазари.

В соответствии с данными средневековых письменных источников о традиционном делении венгерского общества на семь (восемь) племен автор статьи предлагает широкую локализацию территории страны маляров Лебедии — Северное и Восточное Приазовье и близлежащие территории. В статье также отмечена эволюция малярско-хазарских отношений: вторая половина VIII в. — маляры как вассалы хазар; первые десятилетия IX в. — маляры как союзники хазар; 30–70-е гг. IX в. — маляры как враги хазар.

Ключевые слова: маляры, Лебедия, хазары.

According to the data of medieval written sources on the traditional division of Ancient Hungarians society into 7 (8) tribes the author of this paper proposes a wide localization of Hungarian Land Lebedia — the Northern and Eastern coast of Azov Sea and neighbour territories as well. In this paper the evolution of the Hungarian-Khazar relations is also marked: the second half of VIII-th century — the Hungarians as vassals of the Khazars; the first decades of IX-th century — the Hungarians as allies of the Khazars; the 30-70-th years of IX-th century — the Hungarians as enemies of the Khazars.

Key words: Ancient Hungarians, Land Lebedia, Khazars.

Вранньосередньовічній історії Східної Європи ще й досі найбільш загадковими залишаються питання, пов'язані з появою угорців-мадярів на історичній арені. Сталося так, що у письмових джерелах на знайшли своє відображення події, що відбувалися у степах Східної Європи у другій половині VIII — на початку IX ст. Саме тоді Хозарський каганат почав змінювати основні напрями своєї внутрішньої і зовнішньої політики, що стало наслідком поразки в останній арабо-хозарській війні у 737 р. У той же час, на початку IX ст., в Хозарському каганаті розпочалася громадянська війна, що значно послабило владу хозарського кагана. Саме події цього «темного» періоду хозарської історії і мають безпосереднє відношення до появи мадярів на історичній арені.

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу — мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали «турками». Показово те, що про ці події ми знаємо завдяки європейським та мусульманським джерелам, написаним у X ст. та в більш пізній період. Найбільш докладні відомості про мадярів-«турків» містяться у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». У своїх коментарях до твору В.П. Шушарін відзначив: «Костянтин користався, зважаючи на все, трьома джерелами інформації про мадярів: повідомленнями посла Гаврила (див. розд. 8), повідомленнями мадярських вождів Термачу і Булчу (може бути, також Дьюли і Булчу), які відвідали Константинополь приблизно в 948 р. (розд. 40; МАВФ. 85–86. 1.), і розповідями хозарів з числа охоронців імператора... Але зведення про мадярсько-печенізькі відносини записані з різних джерел»¹.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали поселення поблизу Хозарії, котре називалося *Лебедія*. Легендарного ватажка давніх угорців також звали *Лебедія*. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці, і мадяри таким чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадярів напали зі сходу печеніги, й у наслідок цього частина мадярів змушена була поселитися на заході Північного Причорномор'я, в місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати «Межиріччя». За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадяри зазнали нищівної поразки від печенігів, внаслідок чого вони переселилися з Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії². Згідно з припущенням К. Цукермана, в 30-ті роки IX ст. у причорноморських степах на захід від Хозарії утворилось нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії³.

Якщо щодо локалізації країни *Ателькузу* в Північно-Західному Причорномор'ї серед дослідників немає великих розбіжностей, то перелік та аналіз гіпотез щодо локалізації країни *Лебедія*, може займати багато сторінок в спеціальному історіографічному дослідженні. Отже, на сьогодні ця проблема залишається актуальною і тому потребує відмови від традиційних стереотипів.

Як вже зазначалось, найбільш докладні відомості про «хозарський період» в історії мадярів містить твір Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», де давні мадяри названі «турками». Про первісну територію перебування мадярів у степах поблизу Хозарії Костянтин у 38 розділі свого трактату повідомляє наступне: «[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия — по прозвищу их первого воеводы. Этот воевода прозывался личным именем Лебедия, а по названию достоинства его именовали воеводой, как и прочих после него. Итак, в этой местности, уже названной Лебедии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус. В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами. Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели; были же у них некие воеводы, из которых первым являлся вышеназванный Лебедия. Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах. Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода, чтобы она родила от него. Но этот Лебедия по неведомой случайности не прижил детей с той хазаркой. Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...»⁴.

Сучасні дослідники вважають переселення печенігів до землі угорців-«турків» та військове зіткнення з ними, унаслідок якого мадяри залишили Лебедію, однією подією і співсталяють повідомлення 38 розділу трактату «Про управління імперією» з інформацією 37 розділу цього ж твору про переселення печенігів: «Да будет известно, что пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет»⁵.

Навіть на сучасному етапі найбільш проблематичним залишається локалізація країни мадярів — «Лебедії» і відповідно до того походження її назви, якщо враховувати, що назва країни була похідною не від антропоніма, а від

особливостей місцевості (для порівняння можна навести назву місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати «Межірччя»).

Насамперед кидається в очі те, що назва території давніх угорців та ім'я їхнього ватажка — *Лебедія* співпадають. Але ще й досі ніхто з дослідників так і не зміг переконливо пояснити цей пасаж із твору Костянтина Багрянородного. Так, у свій час Г.В. Вернадський запропонував напряму пов'язати антропонім та топонім з назвою для птиці: «Мадярська орда, відповідно до Костянтина Багрянородного, складалася із семи кланів, чи ogus. Вожді мали титул “воевода”, це слово запозичене зі слов'янської мови. Першого воєводу кликали Лебедіас. Можна припустити, що це не особисте ім'я, а назва клану. “Лебедь” — російське слово; *liba* значить “гусак” угорською. Паралель із ще одним фіно-угорським племенем, вотяками, буде тут дуже доречною. Ще в давні часи кожен клан вотяків мав свій власний *vorshud* (“тотем”), якому і поклонявся. Ми бачили, що птахи відігравали значну роль у міфології давніх фіно-угорських племен»⁶. Проте Г.В. Вернадський так і не пояснив, який був зв'язок між назвою давньоугорського тотему і країною давніх угорців на півдні Східної Європи. Складається враження, що в ситуації з терміном *Лебедія*, що являв собою одночасно і антропонім, і топонім, ми маємо певну помилку самого Костянтина Багрянородного або його інформаторів.

Проте, з огляду на можливість походження назви від особливостей місцевості, можна підтримати гіпотезу А.П. Новосельцева, який вважав, що термін *Лебедія* — «це елінізована форма місцевого слова від давньоугорського *леведі*», що перекладається на грецьку у значенні «давнє, старе місцеперебування»⁷. Існують й інші гіпотези, але вони не вирішують питань щодо точної локалізації країни Лебедії.

Г.В. Вернадський також намагався окреслити контури Лебедії завдяки топонімам та гідронімам: «У зв'язку з цим варто згадати наступні назви південноруських місцевостей і рік, оскільки деякі з них зберігають пам'ять про давню Лебедію: Лебедин, село в Шигиринському повіті Київської губернії; Лебедин у Брагльавській губернії (записані в шістнадцятому столітті); Лебедин у Харківській губернії; Лебедянь у Тамбовській губернії; ріка Либід, що впадає в Дніпро під Києвом; дві ріки з такою же назвою відповідно в Чернігівській і Рязанській губерніях. Примітно, що перший у переліку Лебедин знаходиться неподалік від джерела ріки Інгул, а Костянтин згадує ріку Чингілус у Лебедії, що могла позначати або Інгул, або Інгулець. На додаток до назви Лебедії в топоніміці можна знайти сліди племінної назви мадярів (угрів). Так, біля давнього Києва було місце, відоме як Угорское. У “Книзі Великому Кресленню” згадується ріка Угрин, притока ріки Уди, що, у свою чергу, є притокою Дінця. Одна із притоків Оки також називається Угра. Можливо, що такі назви міст, як “Кут”, чи ті, у складі назв яких є “кут”, — мадярського походження: *kut* значить “колодязь” по-угорськи (це слово означає “кут” українською). Ми можемо вказати тут Кут Свежків Валківського повіту і Червоний Кут Богодухівського повіту (обоє — у Харківській губернії)»⁸. Однак назви, що містять у собі основи «Лебідь» або «Кут», могли виникнути на території України і без посередництва

угорців, тобто вони цілком можуть мати слов'янське походження. Незважаючи на це Г.В. Вернадський зробив досить спірний з наукової точки зору висновок: «Розглядаючи вищенаведені дані топоніміки, ми бачимо, що багато назв, що, можливо, мають малярське походження, відносяться до регіону верхнього Дінця (колишня Харківська губернія); інша група назв пов'язана з Київською губернією і басейном рік Інгул і Інгулець. Можна припустити, що маляри спочатку концентрувалися у верхів'ях Дінця, а потім у районі Інгулу. Що стосується ріки Угри, що знаходиться на північ від району верхнього Дінця, і цілком імовірно, що на Угрі було малярське поселення, то воно являло собою гарнізон для захисту північних кордонів»⁹.

У 30-ті роки ХХ ст. академік А.Ю. Кримський у своїй ще й досі не повністю опублікованій монографії «Історія хазарів з найдавніших часів до Х віку» навів наступні міркування щодо локалізації Лебедії: «Кінець-кінцем, однак, хазари пустили малярів на правий бік Дону, і таким чином маляри (безперечно, ще в 1-ій четвертині ІХ в.) розташувалися по північній Чорноморщині, десь так між Доном і Дніпром, і цей степовий край, десь між Доном і Дніпром, здобув ім'я “Леведія”»¹⁰. Щодо походження назви країни А.Ю. Кримський висловився наступним чином: «Назва “Левадія” м. б. трохи погречена, бо в Греччині було чимало місцевостей з таким ім'ям. Найбільше звертає увагу факт (але до ІХ століття він мабуть не стосується ніяк), що Ливадією зветься й одна місцевість у Болгарії, де був церковний маєток, що належав Іверському скитові Атонської гори. Про це ми знаємо з грузинської біографії св. Георгія Мтоцміделі (пом. 1065). Див. вид. Сабініна Життя св., ст. 456–459 (рос. перекл. II, 178–179). Ще Киріон, ст. 16–17. Може це вказівка на один з дальших (пізніших) етапів часткової малярської міграції; а може й чиста випадковість»¹¹.

На сьогодні вчені розглядають можливу локалізацію країни *Лебедія* у межах великого регіону — від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга. Умовно їх припущення можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Л. Вараді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Є.О. Халікова); 3) між Доном і Дінцем (О. Прицак); 4) між Кубанню і Доном (Й. Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (К. Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (А. Барта)¹². З останніх гіпотез варто згадати також досить цікавий підхід, заснований на аналізі археологічного матеріалу, з боку В.О. Іванова, який вважає, що «кордони цієї області знаходилися на північній периферії південноруських степів, у межиріччі Сіверського Дінця і Дніпра»¹³. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

У відповідності до того важливе значення можуть мати дані про розміри Лебедії. Необхідно нагадати інформацію Костянтина, що від початку «турок было семь племен»¹⁴. Якщо виходити із спостережень О.О. Тортіки про загальну кількість кожного племені середньовічних номадів в 30–40 тис. чоловік¹⁵ і відповідно враховувати загальну кількість воїнів племені як 10 тисяч, то є підстави говорити про те, що більше ніж 200 тисяч кочівників-малярів,

враховуючи їхню загальну кількість племен як 7 (8), мали проживати на досить великій території.

Варто нагадати, що країна Лебедія та вождь давніх мадярів Лебедіас згадані лише у трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», що його було написано у середині X ст. З огляду на це великий інтерес можуть становити і свідчення інших авторів про територію, пов'язану із перебуванням давніх угорців біля кордонів Хозарського каганату. Так, арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте залишив такий опис володіння мадярів: «Живут они в шатрах и перекочевывают с места на место, отыскивая кормовые травы и удобные пастбища. Земля их обширна; одною окраиной своею прилегает она к Русскому морю (Черному морю), в которое впадают две реки; одна из них больше Джейгуна (Аму-Дарьи); между этими-то двумя реками и находится местопребывание Мадьяр. С наступлением зимнего времени, кто из них к самой реке ближе, к той реке прикочевывает и остается там в продолжение зимы, занимаясь рыболовством. Жить им зимой у тех рек удобнее чем где-либо. Земля Мадьяр богата лесами и водами, и почва там сыра. Много у них также и хлебопахатных полей... Мадьяры господствуют над всеми соседними Славянами, налагают на них тяжелые оброки и обращаются с ними, как с военнопленными... Воюя Славян и добывши от них пленников, отводят они этих пленников берегом моря к одной из пристаней Румской земли, который зовется Карх. — Сказывают, что в прежние времена Хозаре, опасаясь Мадьяров и других соседних с землею своею народов, окапывались противу них рвами...»¹⁶. Отже, розповідь Ібн Русте про дві великі ріки та про сусідство мадярів як до слов'ян, так і до візантійських володінь, не дає змоги визначити, йдеться тут про Лебедію або про Ателькузу. Одне безсумнівно: Ібн Русте, який писав у першій половині X ст., запозичив ці дані про мадярів у свого попередника, що є відображенням реалій IX ст.

Ведучи розмову про локалізацію країни Лебедії, варто звернутися до даних хроніки Шимона де Кеза (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів «Меотиди» — Азовського моря. Угорський історик повідомляє, що коли, угорці досягли Меотиди, то вони напали на «Беляра» (Булгара. — *О.Б.*), в якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора: «Paludes autem Meotidas adeuntes annos (annis) V immobiliter permanserunt. Anno ergo VI exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar casu repererunt (reperiunt), quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dule Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi, quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi (suam) sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus omnes Hunni sine Hungari originem assumpsere»¹⁷.

У зв'язку з цим великий інтерес становить, на перший погляд, фантастична гіпотеза В.А. Бушакова, згідно з якою топонім *Лебедія* знаходить пояснення у перській мові і відповідно до того складається із двох частин — *лаб* (край, берег) і *дарья* (море). Це дозволяє перекладати назву *Лаб-і-дарья* як

«узбережжя (берег) моря». А цим морем мало бути насамперед Азовське. Таким чином, є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря, і в походженні цієї книжкової назви варто бачити посередництво перської мови. Це ж припущення досить добре співвідноситься з інформацією самого ж Костянтина Багрянородного про савартів-асфалів — частину мадярів, які після зіткнення з печенігами опинилися «в краях Персії». Про це йдеться у 38 розділі трактату «Про управління імперією»: «Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами... К вышеупомянутому же народу турок, который поселился к востоку в краях Персии, эти турки, живущие к западу, только что названные, и поныне посылают торговцев и навещают их и часто доставляют от них к себе ответные послания»¹⁸. Отже, як бачимо, пам'ять про тимчасову батьківщину могла зберігатись не лише у західних угорців, які прив'язували її до «Меотиди», а й серед тих угорців, які опинилися на території Ірану і зазнали значного мовного впливу з боку місцевого фарсомовного населення. Постійні контакти між двома гілками угорців могли сприяти тому, що фарсизований варіант назви приазовської батьківщини мадярів потрапив від угорських інформаторів до Костянтина і був останнім записаний як *Лебедія*. Отже, ім'я «воєводи Лебедії» може бути пов'язане з перською назвою країни, а не з назвою тотемної тварини або чогось іншого. Тобто перед нами може бути не антропонім, а титул, що означає «правитель узбережжя моря». Складається враження, що ми маємо справу з письмовою фіксацією найдавнішої історії мадярів перською мовою. Це припущення має під собою підґрунтя, бо можемо згадати хозарсько-єврейське листування, де лист хозарського царя Йосипа було написано не хозарською мовою, а давньоєврейською. Аналогічну ситуацію можемо спостерігати в каганатах давніх тюрків, які мали власну рунічну писемність, але зробили державною мовою согдійську. Отже, використання мови більш розвинутих сусідів може являти собою природний для кочівників стан речей.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на генеалогічну легенду угорців, записану у XIII ст. Шімоном де Кеза, де йдеться про Персію, як про одну із територій предків мадярів: «Гигант Менрот после начала смешения языков вошел в землю Эвилат, края которой в те времена называли Персией, и там он произвел от своей супруги Энет двух сыновей, то есть Хунора и Мадьяра (Могора), от которых произошли гунны, или мадьяры. Но говорят, что у гиганта Менрота, кроме Энет, были и другие жены, от которых он произвел, кроме Хунора и Мадьяра, множество сыновей и дочерей. Эти его сыновья и их потомство населяют область Персии, телом и цветом они похожи на гуннов и лишь речью отличаются немного друг от друга, как саксы и тюринги...»¹⁹. Отже, у даному випадку можна побачити прямий натяк на савартів-асфалів, про яких згадав у своєму творі Костянтин Багрянородний.

У зв'язку з цим досить цікаво, що народ «севорді» згадується у вірменських джерелах вже у VIII ст. і локалізується на р. Кура. Дослідники звертають увагу на те, що ці «севорді» відомі у Закавказзі вже з 752 р., коли вони повстали проти

арабів та зруйнували місто Шамхор²⁰. Проте більшість повідомлень про «савардіїв» (севорді) відноситься до більш пізнього періоду. Так, на початку X ст. Ібн ал-Факіх згадує народ *ас-савардіа* при описі подій VIII ст. Зі свого боку ал-Масуді локалізує народ *сійавурдія* на р. Кура нижче Тифлісу, і при цьому він зазначив, що вони — гілка вірмен. Вірменський історик першої половини X ст. Іованнес Драсханакерці локалізує «савардіїв» біля міста Ганджа на Південному Кавказі²¹. Отже, є підстави пов'язувати етнічну назву *савартми* з кавказьким регіоном. Варто нагадати, що Костянтин Багрянородний згадав цю етнічну групу насамперед як «саварти-асфали», у другій частині якої, з погляду А. Рона-Таш та інших дослідників, міститься грецький епітет *asphales*, що має означати «міцні, нездоланні»²². З огляду на це є сенс пристати до іншої думки А. Рона-Таш, згідно з якою етнічний термін *савартми* має відношення до народу *савіри* та одного із племен волзьких булгар — *сувар*²³.

Савіри вперше були згадані Пріском Панійським при описі подій другої половини V ст.: «Около сего времени к восточным римлянам отправлены были посольства от сарагуров, урогов и оногуров, народов, оставивших свою страну, потому что с ними вступили в бой *савиры*, изгнанные аварами. Последние были также изгнаны народами, жившими на берегах океана»²⁴. Дослідники помітили, що сучасники подій — ранні візантійські історики, розповідаючи про події у Дагестані у першій половині VI ст., відзначили насамперед савірів, як найбільш могутнє місцеве племінне об'єднання. Так, Йордан одним із перших подає опис савірів, що слідує в його творі за описом країни акацирів та булгар. Проте його відомості відзначаються туманністю: «А там и гунны, как плодovitейшая поросль из всех самых сильных племен, закишели надвое разветвившиеся свирепостью к народам. Ибо одни из них зовутся альцигирами, другие — *савирами*, но места их поселений разделены: альциагиры — около Херсоны, куда жадный купец ввозит богатства Азии...»²⁵. Відомості ж сучасника Йордана — Прокопія Кесарійського відзначаються більшою детальністю. Про «савірів» Прокопій насамперед повідомляє: «Сабиры являются гуннским племенем; живут они около Кавказских гор. Племя это очень многочисленное, разделенное, как полагается, на много самостоятельных колен»²⁶.

Із письмових джерел відомо, що ще до будівництва Дербента, тобто у середині VI ст., перський шах Хосрой I поселив полонених савірів в Албанії біля столиці цієї країни м. Кабла. Існування савірських колоній у більш пізній час саме там підтверджують повідомлення ал-Масуді²⁷. На підставі цих даних М.І. Артамонов зробив наступний висновок: «Вірменські та арабські джерела знають у Закавказзі севордік або савардіїв, яких деякі вчені і ототожнюють з саварти-асфалами Костянтина Багрянородного. Проте савардії відомі в Закавказзі з 752 р., коли вони повстали та зруйнували м. Шамхор. Отже, вони не можуть бути частиною мадярів, які поселилися у перських володіннях у IX ст. Залишається вважати, що Костянтин Багрянородний щось переплутав і, скоріш за все, змішав мадярів з савірами, які набагато раніше не лише IX, а й VIII ст. дійсно проникли до Закавказзя і, оселившись там, стали відомі під назвою севордік (савардіїв), причому назву цю було поширено і на хозарів, які з'яви-

лися у Закавказзі пізніше. Савіри, як бачимо, походили із того середовища, що й мадяри і це могло стати приводом вважати і тих й інших частинами одного народу»²⁸. Проте щодо таких висновків є певні заперечення.

По-перше, етнічна назва *севордік (савардії)* більш схожа на *саварти* із твору Костянтина Багрянородного, ніж на *савіри (савіри)*, носії якої проживали на Східному Кавказі. При цьому варто додати, що арабські автори X ст. Ібн ал-Факіх та ал-Масуді вживають саме назви *ас-савардіа* та *сїявурдіа* для позначення етнічної групи, яка мешкала на р. Кура нижче Тифлісу. В той же час вони використовували термін *савір* для позначення жителів Східного Кавказу.

По-друге, згадані міста Шамхор і Кабала були значно віддалені одне від одного: Шамхор розташовувався у північно-західній частині сучасного Азербайджану, а Кабала — у його північно-східній частині. При цьому поблизу м. Шамхора був Даьяльський, а поблизу м. Кабали — Дербентський прохід. Тобто виходить, що савардії мали прийти через Дарьял із Північно-Західного Кавказу, а савіри — через Дербент із Дагестану.

По-третє, ми можемо вести розмову про те, що було дві міграції савартів до Закавказзя: перша у VIII ст., а друга у другій половині IX ст. Тобто, найбільш вірогідним є варіант, що савартів було не одне плем'я.

Костянтин Багрянородний, розповідаючи про лебединський період в історії мадярів, зазначив: «В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами»²⁹. З огляду на це, варто також нагадати інше повідомлення візантійського автора про колишню назву печенігів: «Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населять землю турок»³⁰. Окрім того, Костянтин Багрянородний, характеризуючи ситуацію у причорноморських степах у першій половині X ст., повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, перебували печенізьки феми (племена): Куарцициур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем — Йавдієртім, Куарцициур та Хавуксінгіла (Нижня Гіла) — різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям *кангар*, що означає «шляхетні»³¹. Складається враження, що печеніги за своїм складом були достатньо неоднорідні, і кангари саме становили кістяк печенізької конфедерації племен. Якщо слідувати логіці Костянтина, то виходить, що кілька племен савартів від початку становили кістяк мадярської конфедерації племен і являли в ній панівну верству.

Таким чином, дані Костянтина про савартів-асфалів дозволяють бачити в них одне із племен панівного угруповання мадярів, яке мігрувало до Закавказзя із Північно-Західного Кавказу через Дарьяльський прохід наприкінці IX ст. А відомості вірменських та арабських авторів про савордіїв поблизу Шамхора дозволяють бачити в них ще одне із племен савартів, яке мало мігрувати через Дарьял до 752 р. Варто зазначити, що савартам, щоб опинитися на території

Закавказзя, треба було пройти через Дарьяльський прохід, тобто Ворота Аланів. А це могло б бути можливим лише при наявності дружніх — союзницьких — стосунків з північнокавказькими аланами. Проте є підстави вважати, що ще одне, тобто, третє плем'я савартів могло опинитися разом з північнокавказькими болгарами на території Середнього Поволжя, де згодом утворилось політичне об'єднання Волзька Булгарія.

Про етнічний склад населення Волзької Булгарії мусульманські автори повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: *б.рсула*, *аскел* і власне *булгар*³². Цю ж інформацію про склад волзьких булгар підтверджує і «Худуд ал-Алам» (X ст.), але там анонімний автор волзьких булгар помилково назвав «буртасами», а власне буртасів — «барадасами». Щодо складу перших у даному анонімному персомовному пам'ятнику сказано: «біхдула [барсула. — О.Б.], ішкіль, болгар». При цьому у трактаті згадано і четвертий етнотопонім: «Сувар — город вблизи Булгара; в нем борцы за веру, также, как в Булгаре»³³. Особливий інтерес становить також інформація Ібн Фадлана, який у своєму «Рісале» окрім власне булгар, *аск.л* та *баланджар* виділив етнічну групу *суваз*³⁴. На думку Б.Д. Грекова та М.Ф. Калініна, спочатку болгарська держава на Волзі складалася із злиття під владою одного володаря чотирьох «царів», які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області *Сувар*, тобто вождь суварів (савірів), відокремився від влади болгарського володаря-царя³⁵. Отже, є підстави вважати, що на Середню Волгу переселилося чотири племенні групи, на чолі яких було лише одне болгарське за походженням плем'я. При цьому у складі утвореної конфедерації було одне плем'я, яке мало назву *Сувар* або *Савір*.

З огляду на це варто звернути увагу на один пасаж. Так, Ібн Русте повідомляє: «Между землею Печенегов и землею болгарских Эсегель лежит первый из краев Мадьярских»³⁶. Ще у свій час Г.В. Вернадський у монографії «Давня Русь» висловив припущення, що за часів раннього середньовіччя район Дінца-Оскола був заселений асами аланського походження, які були відомі арабам за назвою *ескел (аскал)*. Це, на його думку, вказувало на їхнє перебування в басейні Оскола³⁷. Аналогічних поглядів дотримується також І.Г. Добродомов, який схильний розглядати первісний термін *Ас-кол* як тюркську назву «річка асів», що дало йому підстави пов'язувати болгарське плем'я *ескел (аскал)*, яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Оскола. При цьому він вважав, що саме про цих жителів басейну річки Оскол повідомляє на початку X ст. Ібн Русте і відповідно до того дослідник схильний був локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Оскола³⁸.

Проте А.П. Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов до висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто, на значній відстані від басейну Оскола³⁹. Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дозволяє цілком погодитись зі спостереженнями А.П. Ковалівського: «И отъехал царь от воды, называемой Хеллече, к реке под названием Джавшыр и оставался около нее два месяца. Кроме того, он захотел, чтобы произошла перекочевка [племен], и

послал за народом, называемым суваз, приказывая им перекочевать вместе с ним. [Они] же отказали ему. И [они] разделились на две партии. Одна партия — с [разным] отребьем, и над ними [еще раньше] провозгласил себя [самозванным] царем [князем] [некто] по имени Вырыг... Другая же партия была вместе с царем [князем] из [кочевого] племени, которого называли царем [племени] эскэл. Он был у него в повиновении, хотя [официально] еще не принял ислама. — Когда же он [царь] послал им [первой партии] это послание, то [они] испугались его намерения, и все вместе поехали совместно с ним реке Джавшыр»⁴⁰. Що стосується походження племені *ескел*, то це й досі становить окрему проблему. Проте це не є об'єктом дослідження даної статті.

Окрім того, немає підстав ототожнювати згаданих Ібн Русте мадярів і печенігів із населенням Північного Причорномор'я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів їх на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі — землі башкирів, тобто йдеться про території, наближені до Приуралля⁴¹. Що стосується мадярів, то є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від країни волзьких булгар⁴². Останні дослідження В.О. Іванова доводять, що ця територія мадярів охоплювала «лісостепові райони Південного Урала та Приуралля»⁴³.

У свій час А.П. Ковалівський висловив думку, згідно з якою народ *суваз* доречно ототожнювати з кавказькими савірами⁴⁴. У цій думці з ним був згодний А.П. Новосельцев⁴⁵. Як вже зазначалось, перші відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. і дозволяють бачити в них ту етнічну групу, яка оселилася на Східному Кавказі⁴⁶. Проте сучасні свани для позначення карачаївців та балкарців дотепер використовують етнічний термін *Савіар*⁴⁷, що може свідчити про перебування в минулому савірів і на території Карачая та Балкарії. Тобто, виходить, що напередодні переселення чотирьох племен, очолюваних одним із болгарських племен, з Північного Кавказу до Середньої Волги, на Кавказі проживало дві етнічні групи, які мали назву *Сувар* або *Савір*: одна в Дагестані; друга у центральній частині Північного Кавказу, по-сусідству з аланами. Про знаходження булгар на Північно-Західному Кавказі наприкінці VII ст. повідомляє «Вірменська географія», де згадані чотири болгарських племені, які мешкали на північ від Кубані⁴⁸. У свій час О.В. Гадло та А.П. Новосельцев обґрунтували думку, згідно з якою барсили до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і Західним Передкавказзям, тобто, сусідствували з північнокавказькими булгарами⁴⁹. Отже бачимо, що сусідами булгар і барсилів на Центральному Кавказі мали бути сувари. Безперечно, не можна заперечувати спорідненості суварів і савірів, зокрема, в дагестанських савірах дослідники схильні бачити одну із угромовних груп⁵⁰. Таким чином, уграми за походженням мали бути і сувари, які проживали у центральній частині Північного Кавказу, на території сучасних Карачая і Балкарії, по-сусідству з аланами. А цією етнічною групою мали бути насамперед східні мадяри, про яких Костянтин Багрянородний писав, що вони

«по древньому прозвищу турок називаються савартами-асфалами»⁵¹. Отже виходить, що на початку свого «хозарського періоду» три мадярських племені проживали на території, розташованій на схід від східного узбережжя Азовського моря до Воріт Аланів. Це і становило східну частину Леведії.

Виходячи із цього, висловимо припущення, що мадяри мали з'явитися на Кавказі у досить стислий проміжок часу: по тому, як хозари переселили частину аланів і болгар з Північного Кавказу до Дону після 737 р.; але до того, як одне із болгарських і барсильських племен (разом з суварями-савартами) переселилося із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Цілком ймовірно, що переселення одного із племен савартів (суварів) разом з частинами кавказьких болгар та барсилів являло собою цілеспрямований захід хозарського уряду. Це переселення дозволило хозарам вирішити наступні завдання:

1) покінчити з демографічною проблемою, бо на території степів Північно-Західного та Центрального Кавказу не могли одночасно співіснувати кілька болгарських, аланських, барсильських та мадярських племен;

2) упередити сепаратизм своїх підданих — мадярів, болгар та барсилів — на Північно-Західному Кавказі;

3) зміцнити за рахунок переселенців з Кавказу владу хозарів на лівобережжі Середньої Волги.

Отже, мадяри з'явилися на хозарській території вже до того, як за сприяння хозарів частина племен Північного Кавказу, очолювана одним із племен власне болгарського походження, переселилася до Середньої Волги. На думку В.Ф. Генінга та А.Х. Халікова, переселення болгарських племен до Середньої Волги сталося наприкінці VII — на початку VIII ст.⁵² Згідно з припущеннями С.О. Плетньової, О.П. Смірнова та інших дослідників, це сталося пізніше — у VIII–IX ст.⁵³

Такі переселення були б можливі лише при наявності не союзницьких, а васальних відносин правителів мадярів-савартів, барсилів та болгар щодо хозарського кагана. Зрозуміло, що хозарський каган відкрив шлях мадярам до степів Північного Кавказу лише після того, як розпочав політику по переселенню північнокавказького населення для зміцнення нових північних рубежів Хозарського каганату у VIII ст. Тобто, хозари умисно оселили три племені савартів у Східному Приазов'ї, що давало їм змогу краще контролювати верхівку нових своїх васалів, до того розбитих кангарами. Проте інформація про появу групи савордіїв у Закавказзі біля Шамхору дозволяє вважати, що одне із племен савартів не підкорилося хозарам і переселилося до земель Халіфату до 752 р. Аналогічну ситуацію можемо спостерігати з болгарським племенем хана Аспаруха, яке у другій половині VII ст. вирішило не підкорятись хозарам і пішло із степів Приазов'я до Дунаю. Таким чином, отримуємо досить раннє датування появи мадярів на Північно-Західному Кавказі: між 737 р. (поразка хозарів в останній війні з арабами, достатньо детально описана арабськими істориками) і 752 р. (перші згадки про савордіїв). До цього слід додати, що деякі дослідники пропонували і більш ранні дати.

На користь того, що мадяри були на Північному Кавказі, можна навести й інші аргументи. Такими доказами можуть бути лексичні паралелі, виявлені в

угорській й осетинській мовах. У сучасній угорській мові, на думку В.І. Абаєва, наявні 40 угорсько-осетинських паралелей. Осетинський філолог відзначив, що угорці запозичили багато аланських (осетинських) слів та понять із різних галузей господарства, культури та побуту. Крім цього, вчений установив не лише факти запозичень в угорській з осетинської мови, а й довів на доволі великій кількості фактичного матеріалу зворотні запозичення з угорської до осетинської⁵⁴. Якщо наявність аланських (осетинських) слів в угорській мові можна пояснити контактами мадярів і аланів поза межами Кавказу, то угорські запозичення в осетинській мові можуть лише вказувати на те, що мадяри досить тривалий час перебували поблизу від аланів Північного Кавказу.

З огляду на можливість перебування мадярів-савартів у степах Східного Приазов'я, варто звернути увагу на статтю В.П. Кобичева «Деякі питання етногенезу та ранньої етнічної історії народів Кавказу: фіно-угри на Кавказі», в якій дослідник обстоює факт перебування мадярів на Північному Кавказі в раннє середньовіччя і наводить наступні дані: «Одне з таких свідчень міститься в праці вірменського історика Мойсея Хоренського (V ст.), де згадується область і місто *Мажар* (*Мажак*), що знаходилися в Західному Закавказзі по сусідству з областями Понт і Егер; в останній прийнято бачити країну черкесів, а можливо, також Абхазію і Західну Грузію (порівн. груз. Егрнсі — Мегрелія). Плем'я *маджар* згадує і візантійський імператор Костянтин Багрянородний (X ст.), який локалізує його між ріками Атіль (Волга) і Гейхи (Гехи?), у безпосередньому сусідстві з ранніми печенігами. Арабський письменник ал-Омарі (перша половина XIV ст.), розповідаючи про похід монголів до Східної Європи і на Північний Кавказ, говорить, що вони тут зіштовхнулися і підкорили раті черкесів, ясів, руських та маджарів, які, однак, і в його час продовжували викрадати у кипчаків дітей. У творах більш ранніх арабських авторів на Північному Кавказі згадується ріка *Угра* (суч. Кура). Ця остання згадка становить для нас особливу цінність, оскільки дозволяє надійно пов'язати загадкових *маджар/мажар* із предками пізніших угорців, яких руські літописи називають *уграми*... У зв'язку з цим уявляється сумнівною думка про те, що термін *маджар/мажар* на Північному Кавказі нібито походить від назви міста *Маджари* на річці Кумі, а згодом узагалі позначав кам'яні руїни, шановані місцевим населенням. Таке розширене тлумачення являє собою вторинне явище в етнографії; основу ж даного імені складає етнічна назва, що набагато давніша за відоме поселення на Кумі. Можна вважати, що маджари входили до складу болгарських племен у період їхнього перебування в Північному Передкавказзі, що знайшло відображення в "Іменнику" болгарських царів, де згадується "родова група *Вокиль*", яку О.В. Гадло справедливо зіставляє з одним з угорських етнонімів *вогули*, що зберігався ще до недавнього часу в мансі. Ім'я мадярів (угорців) міститься в описі подорожі Рубрука, який, проїжджаючи в 1253 р. через степи Північного Передкавказзя, "відчув сильний страх" від того, що на шляху його проходження розбійничали "руські, угорці та алани", раби татар, "число яких у них було дуже великим"⁵⁵. Звісно, що не всі аргументи дослідника є цілком обгрунтованими, але його спостереження про

перебування маджарів на території Північного Кавказу в раннє та розвинуте середньовіччя заслуговують на особливу увагу.

Повідомлення Костянтина: «они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах»⁵⁶ — підтверджує те, що мадяри на початку стали для хозарського кагана одними із тих васалів, які допомагали утвердити зверхність хозарів як у степах від Дона до Дніпра, так і в Середньому Поволжі (у даному випадку, союзники не могли брати участь в усіх війнах політичного партнера). Тобто, є підстави вважати західною частиною легендарної Леведії степи від Дону до Дніпра (Північне Приазов'я), що мали впритул підходити з півдня до володінь полян та інших слов'янських племен. Про те, що володіння мадярів доходили до Дніпра, можуть свідчити окремі археологічні знахідки.

Так, О.М. Приходнюк дав наступну культурну атрибуцію поховальних комплексів мадярів у степах Східної Європи: «За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могил з території Угорщини, що датуються кінцем IX — серединою X ст. Східноєвропейські та середньодунайські захоронення мадяр були ґрунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, обличчям на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівку коня. Близькими до них за обрядовістю є деякі синхронні захоронення із Південного Уралу, Поволжя та Прикам'я»⁵⁷. З перебуванням мадярів у Північному Причорномор'ї дослідник пов'язав наступні поховальні комплекси: біля с. Манвелівки на Дніпропетровщині; біля с. Суботинці на Кировоградщині; біля с. Бабичі у Нижньому Поросі; на горі Тепсень у Криму; біля с. Коробчино на Дніпропетровщині тощо. Найбільший інтерес становить останнє «зруйноване ґрунтове поховання вельможного воїна-кочівника», звідки «із 24 предметів, що збереглися, 19 виготовлено із коштовних металів». За спостереженнями О.М. Приходнюка, усі знахідки можна розділити на дві групи: «предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися лише при здійсненні поховальних дій (лицева маска і платівки)». Особливий інтерес становить така деталь, як поховальна маска, що знаходить аналоги на території Угорщини, на могильниках, котрі з'явилися там наприкінці IX ст. після приходу мадярів, а також на могильниках VI–XI ст. у Середньому та Верхньому Прикам'ї»⁵⁸.

В.О. Іванов, зі свого боку, пов'язав з мадярами й інші археологічні об'єкти у Північному Причорномор'ї. Так, дослідник вважав також мадярськими впускні поховання в курганах біля с. Заплавка Магдалінського району на Дніпропетровщині та навіть деякі кремаційні поховання на Сухогомольшанському комплексі салтівської культури під Харковом, де було знайдено «бронзові конькові шумлячі підвіски, що є характерними для прикамсько-приуральських комплексів VIII–IX ст. (ломоватських, неволинських, караякуповських)»⁵⁹. На підставі цього В.І. Іванов зробив досить цікавий висновок: «Картографування давньомадярських поховань, відомих на захід від Дона,

показує, що вони розкидані на досить великій території — приблизно 240x166 км — північний кордон якої проходить по широті сучасних Полтави і Харкова, південний троху виходить за лінію Дніпропетровськ — Павлоград, західний доходить до верхів'їв р. Інгул, а східний проходить по правобережжю Сіверського Дінця»⁶⁰. Однак така локалізація Лебедії лише поблизу лісостепу є попередньою, бо зрозуміло, що 7 (8) мадярських племен мали б займати більшу територію, тобто, їхні володіння мали б доходити і до узбережжя Азовського моря. Те, що пам'ятники мадярів не були виявлені на азовському узбережжі, зовсім не означає, що угорців там не було. Варто зазначити, що й на сьогодні залишаються проблемними питання пов'язані з культурною атрибуцією мадярів на землях Північного Причорномор'я.

Як вже зазначалося, існують великі проблеми з датуванням перебування мадярів у країні Лебедії в статусі васалів хозарського кагана. Сучасні дослідники не схильні довіряти твердженню Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри «жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах»⁶¹. І тому ними були запропоновані різноманітні терміни: 300, 203, 33, 30 років тощо⁶². Проте великий інтерес становить припущення австрійського дослідника В. Зайбта, згідно з яким в оригіналі цифри були, скоріш за все, прописані літерами. Тобто, замість поширеного варіанту *τρεις* існував варіант *γ* (3), в якому можна і побачити спотворену літеру *ν* (50)⁶³. Отже є підстави вважати, що мадяри підкорялися хозарському каганові близько 50 років. Хоча, як вже зазначалось, існують й інші гіпотези.

З огляду на це, великий інтерес може становити повідомлення Костянтина, згідно з яким «Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода»⁶⁴. Якби у даному випадку хозарський каган узяв дочку ватажка угорців до свого гарему, то це б означало, що мадяри мали б бути у числі 25 залежних народів, правителі яких віддавали своїх дочок до каганського гарему як заручниць⁶⁵. Але все виглядає навпаки і засвідчує рівноправні союзницькі відносини між мадярами і хозарами у певний період. Тобто, виходить, що згодом правитель мадярів із васала хозарського кагана перетворився на його союзника. Враховуючи наведені вище дані, можна вважати, що це сталося на межі VIII–IX ст. Таку зміну характеру відносин між мадярами і хозарами є сенс вважати зміною політичної ситуації, що мала місце у той період.

Якщо довіряти послідовності подій, описаних Костянтином, то можна побачити, що протягом IX ст. мадяри зазнали нападу з боку печенігів не двічі, а тричі. На цю думку наводить інформація візантійського автора про перебування мадярів у Лебедії. Спочатку Костянтин повідомляє: «[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия... Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населять землю турок»⁶⁶. Проте кидається у вічі, що за цим фрагментом

повідомляється про подію, яка відбувалася набагато пізніше: «Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...»⁶⁷. Це добре співвідноситься із наступною інформацією Костянтина: «...Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет»⁶⁸.

Сучасні дослідники О.І. Айбабін та К. Цукерман вважають, що остання подія сталася після 873 р., про що свідчать дані листа Фотія про хрещення євреїв в Керчі у цей рік, що є, на їхню думку, наслідком вигнання хозарів із Криму мадярами⁶⁹. Проте можна припустити, що перший напад печенігів на мадярів стався набагато раніше. Про це свідчать повідомлення візантійських авторів щодо причин будівництва Саркела — хозарської фортеці, розташованої поблизу переволоки від Дона до Волги, на лівому березі Дону. Так, продовжувач Феофана зазначає, що у його часи (у IX ст.) фортеця Саркел розділяла печенігів і хозарів⁷⁰. Іоанн Скилиця та Кедрін підкреслюють, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркелу⁷¹. К. Цукерман розцінює наведені повідомлення, як «помилку компілятора»⁷², на підставі чого стверджує, що Саркел було збудовано від нападу мадярів⁷³. Проте як пояснити те, що у трьох візантійських авторів вказано стратегічну забудову Саркелу для захисту від печенігів? Компілятор одного автора міг помилитися один раз, але не компілятори всіх трьох авторів!

Значний інтерес становить і дата спорудження Саркела. Костянтин Багрянородний повідомляє, що його було збудовано за часів візантійського імператора Феофіла, який царював з 829 р. по 842 р.⁷⁴ Кедрін та продовжувач Феофана уточнюють, що цю фортецю споруджено між 834 і 837 рр.⁷⁵ Досить цікаво, що саме у цей період письмовими джерелами було зафіксовано першу появу мадярів у степах Північного Причорномор'я на захід від Дніпра.

Вже у 836–837 рр. мадяри стали учасниками подій у Північно-Західному Причорномор'ї, про що повідомили візантійські інформатори. Так, продовжувач Георгія Амартола та деякі візантійські автори стверджують, що у 813 р. дванадцять тисяч «македонців» (візантійців) потрапили у болгарський полон під Адріанополем і були поселені болгарами на північний бік Дунаю, між Серетом і Дністром. Однак згодом полонені підняли заколот, маючи намір повернутися до Візантії на кораблях, що їм прислали із батьківщини. Болгари, зайняті війною з Візантією, не змогли зашкодити заколотникам і були ними відбиті. Тоді болгари звернулися по допомогу до угрів (мадярів), які напали на

греків. Проте греки перемогли угрів і повернулися до батьківщини. Саме ця подія відбулася під час візантійсько-болгарської війни 836–837 рр.⁷⁶ Отже, у 30-ті роки IX ст. частина мадярів опинилася у степах на захід від Дніпра. Питання в тому, що примусило мадярів у цей час рухатися у західному напрямі? Здається, що відповідь на нього можуть дати не лише стислі дані письмових джерел, а й результати археологічних досліджень.

У свій час М.І. Артамонов дослідив на правому березі Дону, навпроти того місця, де було збудовано Саркел, залишки невеликої, але міцної фортеці, що отримала згодом назву Правобережне Цимлянське городище. Вона була розташована на високому правому березі Дону і контролювала переправу. За спостереженнями М. І. Артамонова, «за часом виникнення фортеця, судячи із усього, не виходить за межі VIII ст.»⁷⁷. Отже, її було збудовано для того, щоб заважати переправі ворога зі сходу. Якщо подивитись на карту, то можна побачити, що поруч знаходилось місце найтіснішого зближення Дону і Волги, що використовувалось мореплавцями більш пізніх часів, як переволока для кораблів. Але у ті часи найбільшу небезпеку для хозарських територій мали становити напади кочівників, які могли перейти Волгу узимку і рухатись далі на захід через Дон углиб хозарської території. Як це могло відбуватись, на прикладі гузів у першій половині X ст. свідчить ал-Масуді, який вважав, що на місці переволоки між Доном і Волгою існувала протока: «Здесь находятся хорошо снаряженные люди хазарского царя. [Их задача] оказывают сопротивление каждому, кто идет с этого моря или с той стороны земли, части которой простираются от Хазарского моря до Нитас (т. е. Понта, Черного моря). Это [нужно] потому, что тюркские кочевники — гузы приходили зимовать в этих местах. Иногда рукав (волок. — *О.Б.*), который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта (нижнее течение Дона и Азовское море. — *О.Б.*), замерзает и гузы с их конями переравливаются через него. Это большая вода, но она не расступается под ними потому, что [зимой] она крепнет, как камень. Так гузы проходили на хазарскую территорию, и нередко, когда люди хазарского царя, поставленные здесь для отражения гузов, не могли удержать их, выступал сам царь, чтобы воспрепятствовать их прохождению по льду и отогнать их от своего царства; но летом для тюрков нет пути для переправы»⁷⁸. Отже, у тому районі, де знаходилася переволока і виникли Правобережне Цимлянське городище і Саркел, була найбільш вразлива ділянка хозарського кордону. Цим можна і пояснити закладення саме тут хозарських фортець. При цьому слід зазначити, що хозари майже були безсилі проти нападів кочівників у цьому районі у зимові місяці. У зв'язку з цим великий інтерес становить час та обставини загибелі Правобережного Цимлянського городища.

Так, М.І. Артамонов на основі аналізу нумізматичного матеріалу, знайденого біля кістяків загиблих захисників фортеці, висунув припущення, що «фортеця була розгромлена у першій треті, якщо не чверті, IX ст. у всякому випадку до будівництва Саркела»⁷⁹. На підставі цього, а також на аналізі політичної ситуації у Хозарському каганаті у цей час, він стверджував, що «Правобережна фортеця була знищена самими хозарами у результаті

внутрішньої боротьби соціальних сил, що її складала»⁸⁰. Дослідник мав на увазі громадянську війну в Хозарії. Проте повне знищення (а не захоплення) фортеці не може свідчити про причетність до цього самих хозарів. Її руйнація була вигідна лише кочівникам, які насідали зі Сходу на кордони Хозарського каганату. Однак варто підтримати припущення М.І. Артамонова, що до розгрому цієї фортеці не були причетні мадяри⁸¹. Достатньо згадати слова Костянтина про дружній характер хозарсько-мадярських відносин у той час⁸². Отже, виходить, що зруйнувати хозарську фортецю на правому березі Дону, до будівництва Саркела на протилежному боці, мали лише печеніги.

У зв'язку з цим доречно знов нагадати повідомлення Костянтина: «Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населять землю турок»⁸³. У даному випадку не зрозуміло, чому візантійський автор не пише про те, що мадяри почали відразу чинити опір печенігам. Однак це пояснюють слова самого Костянтина у третьому розділі його трактату: «... и турок весьма страшится и боится упомянутых пачинакитов потому, что был неоднократно побеждаем ими и предан почти полному уничтожению, оттого турки всегда страшными считают пачинакитов и трепещут перед ними»⁸⁴.

Тобто, події першої чверті IX ст. виглядають наступним чином. Насамперед, печеніги намагалися форсувати Волгу і заселити степи Хозарії. Проте хозарський каган і його васали та союзники, серед яких були мадяри, багато у чому перешкождали печенігам. Однак у каганаті почалася громадянська війна, про яку люблять так багато писати дослідники, і печеніги спробували використати цей шанс. Одне із їхніх племен у зимовий період форсувало по льоду спочатку Волгу, а потім Дон і знищило вщент Правобережну Цимлянську фортецю, що могла у майбутньому їм перешкождати. У той час придонські мадяри знаходилися на своїх зимових пасовиськах біля узбережжя Азовського моря. Отже, передова частина печенігів заселила частину мадярської території, що була розташована на захід від того місця, де згодом виникла хозарська фортеця Саркел. Поява печенігів порушила баланс у степах Дніпровсько-Донського межиріччя, і тому одне із мадярських племен форсувало Дніпро і опинилося у басейні ріки Інгул. Це насамперед підтверджують слова Костянтина: «Итак, в этой местности, уже названной Леведии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус»⁸⁵. Саме це найбільш західне мадярське плем'я мало взяти участь у подіях візантійсько-болгарської війни 836–837 рр., підтримавши болгар⁸⁶.

Напередодні цих подій почалося будівництво хозарської Саркельської фортеці за допомогою візантійців, бо в цей період візантійці добре зрозуміли, що поява печенігів призвела до порушення політичного балансу, що склався у Північному Причорномор'ї у перші десятиліття IX ст. Отже, є підстави довіряти повідомленням продовжувача Феофана, Іоанна Скилиці та Кедріна, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркела⁸⁷. Тому є сенс звернути увагу на спостереження М.І. Артамонова щодо призначення будів-

ництва Саркела: «Саркел був збудований не на річковому, а на суходольному шляху при переправі через ріку і мав зміцнити положення хозарів, що похитнулося, в їхніх західних та північно-західних володіннях, куди вів цей шлях із центра Хозарії — Итиля на Нижній Волзі. Знаходячись при самій переправі та маючи добрі комунікації з тилом, тобто власне Хозарією, фортеця була захищена від ворогів, які з'являлися із заходу, не лише стінами, а й широкою рікою»⁸⁸. Отже, судячи з усього, одне із печенізьких племен вже напередодні 834 р. заселило степи на захід від Дону. Інакше чим можна пояснити те, що вздовж середньої та нижньої течії Сіверського Дінця виник ланцюг салтівських укріплених поселень — Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки, тощо, функціонування яких як фортець В.К. Міхеєв відносить вже до початку IX ст.⁸⁹ Отже, можна констатувати, що вже на початку 30-х років IX ст. в районі Саркела, на вузькому просторі між течією Дону і Волги, утворився своєрідний «хозарський коридор».

Необхідно зважити на те, що близько 834 р. візантійці допомагали хозарам будувати фортецю Саркел, тобто у цей період вони були союзниками хозарів. У той же час угри (мадяри) виступили супротивниками візантійців у візантійсько-болгарській війні 836–837 рр., тобто припинили підкорятись хозарам і проводили самостійну політику. Отже, у цей час хозарсько-мадярського військово-політичного союзу вже не існувало. Саме тоді, на думку багатьох дослідників, у Хозарському каганаті тривала громадянська війна. Саме тоді кордони Лебедії мали трохи змінитися. Вірогідніше за все, тодішня територія Леведії обіймала частину Східного Приазов'я, північне узбережжя Азовського моря та землі на захід від Дніпра до течії Інгула. На північ від північно-приазовських мадярів кочувало одне із печенізьких племен.

Як вже зазначалось, пасаж у творі Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри «жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах»⁹⁰, не може викликати довіри. Однак більш вірогідним виглядає датування мадярського васалітету щодо хозарів 30–50-ми роками⁹¹. Отже є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію у другій половині VIII ст. Найбільш імовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадяр, що рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. В результаті частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу. Це ускладнило демографічну ситуацію, наслідком чого стало переселення частини кочових племен (у тому числі одного племені мадярів-савартів) Північно-Західного і Центрального Кавказу до Середньої Волги.

Проте немає жодних сумнівів у тому, що подальші події розвивалися так, як їх уявляє більшість дослідників. Виходячи із даних з інформації 37 та 38 розділів трактату Костянтина Багрянородного, можна вважати, що другий напад печенігів на землі мадяр стався більше ніж за «п'ятдесят років» до Костянтина. Тоді хозарська влада, на чолі якої вже мав бути не каган, а бек, намагалася позбутися ворожого мадярського оточення із заходу і ворожого печенізького — зі сходу. Спровокувавши за допомогою огузів міграцію пече-

нігів на захід, хозари позбулися мадярського сусідства, бо останні мігрували до Північно-Західного Причорномор'я, до нової країни — Ателькузу. Напад печенігів призвів і до міграції прикавказьких мадяр-савартів на південь до Персії⁹². На думку деяких дослідників, це вигнання сталося між 873 р. і 889 р.⁹³ Цілком ймовірно, що печеніги під час свого другого рейду рухалися вже добре знайомим для них шляхом — у місці переволоки між Волгою і Доном, на захід від якої вже був плацдарм із печенігів. Можна припустити, що, за наказом бека, печенігам у цьому випадку ніхто не чинив опір. Такий маршрут був зручний для того, щоб нанести мадярам із півночі нищівного удару і розколоти їх на дві частини. Втрата хозарами Криму незадовго до цих подій та знаходження одного із племен мадярів (савартів-асфалів) у Східному Приазов'ї становили велику загрозу хозарським володінням на Таманському півострові. Ось чому хозарська верхівка пішла на те, щоб поміняти на своїх західних кордонах сусідів, хоча печеніги могли стати ще більш небезпечними, ніж мадяри. У наслідок цього, західне угруповання мадярів мігрувало до Ателькузу, а східне — через Дарьяльський прохід до Персії. Таким чином, жодного із племен савартів не залишилося у складі мадярської конфедерації племен наприкінці IX ст. Про це і свідчать письмові джерела.

Костянтин Багрянородний, як й інші інформатори, залишив перелік племен цієї кофедерації, які наприкінці IX ст. переселилися до Паннонії: *Кавару* (Κάβαροι) — хозари за походженням, *Некі* (Νέχη), *Меґеґі* (Μεγέρι), *Курту-гермат* (Κουρτουγερμάτου), *Таріана* (Ταρίανου), *Генах* (Γενάχ), *Карі* (Καρή) та *Касі* (Κασή). При цьому візантійський автор так і не зазначив, що серед пізніх мадярів було хоча б одне із племен савартів⁹⁴. Якщо з хозарським корінням каварів у дослідників не було жодних вагань, то походження назв і, відповідно до того, первісної етнічної приналежності решти семи племен, викликало різноманітні тлумачення. Так, Д. Немет вважав, що назва *Некі* (Νέχη) має фіно-угорське походження, *Меґеґі* (Μεγέρι) — тюркська назва з угорським корінням, решта назв мають тюркське походження⁹⁵. Зі свого боку, А. Барта прийшов до висновку, що «термінологія, що відноситься до тюркського бойового порядку, у більшій частині співпадає з тією, що ми спостерігаємо у назвах угорських племен»⁹⁶. Аналогічної думки про тюркське походження більшості назв мадярських племен дотримувався і В.П. Шушарін⁹⁷. Проте назву одного із племен можна пояснити не лише із угорських та тюркських мов, а й із іранських.

Дослідники одностайні в тому, що назва мадярського племені *Курту-гермат* (Κυρτουμερματ) є складовою із двох етнічних назв *Kürt* і *Gyarmat*⁹⁸. Насамперед, варто звернути увагу на те, що I. Mandokyu Kongur пропонує розглядати етнічну назву *Gyarmat* як похідну від етноніма *Сармат*⁹⁹. Виявляється, що походження назви *Kürt* можна також пояснити із осетинської мови. «Історико-етимологічний словник осетинської мови» В.І. Абаєва дає значення слова *kurd* як «коваль». При цьому цей термін має давнє походження, бо має аналогічне звучання в багатьох індоіранських мовах¹⁰⁰. Доречно нагадати, що досить часто етнічні самоназви іраномовних груп утворювались у відповідності до роду діяльності їхніх носіїв (скіфи-кочівники, скіфи-орачи,

тощо). Однак те, що північнокавказькі алани були відомі, як видатні ковалі, аж до XIII ст., повідомляє Гільом Рубрук: «И когда мы добрались до описанного перехода, то из 20 (проводников. — *О.Б.*) у двоих оказались латы. Я спросил, откуда они к ним попали. Они сказали, что приобрели латы от вышеупомянутых Аланов, которые умеют хорошо изготавливать их и являются отличными кузнецами...»¹⁰¹. На користь цього припущення можуть свідчити деякі лексичні запозичення в угорській мові із аланської: шабля — *кард*, панцир — *vert*, тощо¹⁰². Отже, виникнення мадярського племені *Куртугермат* можна уявляти, як результат об'єднання родів сарматського і аланського походження в одне плем'я мадярської конфедерації ще на території Лебедії.

Що стосується чисельності племен мадярської конфедерації, то варто звернути увагу на деякі розбіжності у повідомленнях Костянтина Багрянородного. Так, вінченосний автор, розповідаючи про перебування мадярів (турок) у Лебедії, зазначив: «Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели»¹⁰³. Розповідаючи про склад мадярської кофедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вже вісім племен: *Кавари, Некі, Мезері, Куртугермат, Таріана, Генех, Карі* та *Касі*¹⁰⁴. Складається враження, що Костянтин Багрянородний із цих восьми племен мадярськими вважав сім, тому що йому було добре відомо про хозарське походження одного із племен — каварів. Проте виникає питання: чому кавари стали восьмим племенем мадярської конфедерації?

Якщо враховувати те, що мадяри у своїй політичній організації багато чого успадкували від давніх тюркських традицій, то є підстави вважати, що їх політичне об'єднання передбачало розділення на праве і ліве крило, тобто на західне і східне угруповання. Проте при наявності лише семи племен це неможливо. Отже є підстави вважати, що традиційним для мадярів було об'єднання не семи, а восьми племен. Тому спробуємо уявити, які відбувалися зміни у складі мадярської конфедерації спочатку на території Лебедії, а потім в Ателькузу.

Якщо дійсно із-за Волги на територію Хозарського каганату у середині VIII ст. прийшло вісім племен, то п'ять із них від самого початку мали оселитися у степах між Доном і Дніпром, а два, відомих як саварти, у Східному Приазов'ї, тобто поруч із західною частиною північнокавказьких аланів, і тоді ж одне із племен савартів не підкорилося хозарам і мігрувало через Дарьяльський прохід до Закавказзя. Тобто на початку свого «лебединського» періоду мадяри стали васалами хозарів. І десь на межі VIII–IX ст. хозарський каган, враховуючи політичну ситуацію на північних кордонах Хозарського каганату і перенаселення у степах Північного Кавказу, сприяв переселенню одного із племен савартів (суварів), як і трьох інших немадярських, із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Таким чином, у складі мадярської кофедерації залишилося вже шість племен. Враховуючи це, мадярський кенде переселив кілька родів аланського походження у глибини Лебедії, де із них і близьких до них за етнічною ознакою родів сарматського походження, що вже були у складі конфедерації, створив нове — восьме — плем'я. Перший тиск печенігів біля

Саркела на початку 30-х років IX ст. привів до переселення одного мадярського племені на захід від Дніпра, у той же час мадярське об'єднання стало політично незалежним від хозарів, які були втягнуті у громадянську війну. Унаслідок цього мадяри досить швидко із союзників хозарів перетворилися на їхніх ворогів. При цьому одне із племен мадярів-савартів продовжувало проживати на Північно-Заході Кавказі біля «Воріт Аланів» — Дарьяльського проходу. До кінця 70-х років IX ст. мадярська загроза стала для хозарів настільки реальною, що бек змушений був спровокувати печенігів на новий напад проти мадярів. При цьому основна маса печенігів форсувала Волгу і Дон в районі Саркела. Отже, печеніги нанесли удар із півночі і розкололи мадярську конфедерацію на дві частини, через що одне східне мадярське плем'я — саварти — перейшло Дарьяльський прохід і мігрувало у південно-східному напрямі до країн Середнього Сходу (свідчення Рубрука дозволяють вважати, що частина мадярів-савартів могла залишатися на Північному Кавказі аж до XIII ст.). Таким чином, ще наприкінці лебединського періоду мадяри мали утворити два нових племені. Гіпотетично цими новоутвореннями мали стати *Куртугермат* та ще одне плем'я, можливо, тюркського походження. В результаті шість племен мадярів форсували Дніпро і опинилися в Ателькузу, де вже проживало одне мадярське плем'я. В остаточному варіанті мадярський дьюла (вже не кенде) із числа родів хозарського походження, які до того пристали до мадярів, створив восьме плем'я мадярської конфедерації — каварів. Отже, склад племен мадярської кофедерації періодично змінювався, і саме цим можна пояснити, чому в археологів існує велика проблема з культурною атрибуцією мадярської присутності у Північному Причорномор'ї. Окрім того, порівняльний аналіз дозволяє вважати, що політичний устрій мадярської і печенізької конфедерацій племен являли собою наслідування однієї традиції.

Як повідомляє Костянтин Багрянородний, після того, як печеніги напали на «турків»-угорців і останні змушені були переселитися до місцевості Ателькузу, відтіля (після чергового нападу печенігів) мадяри мігрували до Подунав'я¹⁰⁵. Сучасні дослідники перекладають із давньоугорської назви *Етелькьоз* як «Межиріччя» і відповідно до цього локалізують цю легендарну країну на захід від Леведії, включаючи правобережжя Дніпра й Північно-Західне Причорномор'є¹⁰⁶. Проте цієї території для восьми племен явно було недостатньо. Складається враження, що саме в цей період кочівники-мадяри гостро відчували нестачу необхідної території. Навіть якби напад печенігів не стався так швидко, то мадяри все одно почали б переселятися до сусідніх країн. Як вважають дослідники, переселення мадярів із Ателькузу до Паннонії сталося приблизно в 889 р.¹⁰⁷ Отже, період перебування мадярів в Ателькузу був нетривалим, але завдяки близькості до Візантії знайшов досить детальне висвітлення у творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією»¹⁰⁸. Доцільно звернути увагу ще на одне повідомлення цього автора, згідно з яким в країні Ателькузу «воєвода Лебедія» неначе добровільно, але зі згоди хозарського кагана, передав владу синові Алмуца — Арпаду¹⁰⁹. Коментуючи цей пасаж, К. Цукерман зазначив: «Після поразки, що його хозари нанесли угорцям

через посередництво печенігів, вони нав'язали їм правителя, який визнав себе васалом кагана»¹¹⁰. До цього варто додати, що цього могло б і не статися, якби до країни Атекулькузу мігрували племена савартів, які були опорою попередньої династії Лебедії.

У відповідності до даних середньовічних письмових джерел про традиційний розподіл малярського суспільства на сім (вісім) племен автор статті пропонує широку локалізацію території країни малярів Лебедії — Північне і Східне Приазов'я та прилеглі території. У статті також відзначена еволюція маляро-хозарських відносин: друга половина VIII ст. — маляри як васали хозарів; перші десятиліття IX ст. — маляри як союзники хозарів; 30–70-ті рр. IX ст. — маляри як вороги хозарів.

¹ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. — М., 1991. — С. 383.

² Там же. — С. 155–165.

³ *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. VI. — Симферополь, 1998. — С. 663–688.

⁴ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — С. 158–161.

⁵ Там же. — С. 154–155.

⁶ *Vernadsky G.* Ancient Russia. — New Haven: Yale univer. press, 1943. — P. 241–242.

⁷ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 206.

⁸ *Vernadsky G.* Ancient Russia. — P. 241–242.

⁹ *Ibidem.* — P. 241–242.

¹⁰ *Кримський А.Ю.* Історія хозарів з найдавніших часів до X віку // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — № 25500. — Арк. 249–250.

¹¹ Там само.

¹² *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — С. 392, прим. 3; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 667.

¹³ *Иванов В.А.* Древние угры-мадяры в Восточной Европе. — Уфа, 1999. — С. 108.

¹⁴ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — С. 158–159.

¹⁵ *Тортіка О.О.* Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — С. 12.

¹⁶ *Хвольсон Д.А.* Известия о хазарах, болгарях, мадярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дада. — СПб., 1869. — С. 26–27.

¹⁷ *Simonis de Keza.* Gesta Hungarorum // Historicae Hungaricae fontes domestici. — Pars Prima Scriptores: 2. — Lipsae, 1883. — P. 55–56; *Nady B.* A czodasrarvas modaja //

Ethnographia. — № 38. — Budapest, 1927. — Old. 164; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 198–199.

¹⁸ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — С. 158–161.

¹⁹ *Simonis de Keza*. Gesta Hungarorum. — P. 55–56; *Nady B.* A czodasrarvas modaja. — Old. 164; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 198–199.

²⁰ *Moravcsik Gy.* Commentary // Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. — V. 2. — London., 1962. — P. 147; *Артамонов М.И.* История хазар. — Л., 1962. — С. 349; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 145.

²¹ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 83.

²² *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. — Budapest, 1999. — P. 288.

²³ *Ibidem.* — P. 288.

²⁴ *Приск Панийский*. Сказания Приска Панийского // Феофан Византиец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / *Приск Панийский*. Сказания Приска Панийского. — Рязань, 2005. — С. 523–524.

²⁵ *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е.Ч. Скржинской. — М., 1960. — С. 72.

²⁶ *Прокопий из Кесарии*. Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. — М., 1959. — С. 407.

²⁷ *Артамонов М.И.* История хазар. — Л., 1962. — С. 127.

²⁸ Там же. — С. 349.

²⁹ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — С. 158–161.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. — С. 155, 158.

³² *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. II: Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. — М., 1967. — С. 28, 48.

³³ Худуд ал-’Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. — Л., 1930. — Табл. 76; *Minorsky V.* Hudud al-Alam. The regions of the world. — London–Oxford, 1937. — P. 461.

³⁴ *Ковалевский А.П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — Чебоксары, 1954; *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956. — С. 138–139.

³⁵ *Греков Б.Д., Калинин Н.Ф.* Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. — Вып. I. — Казань, 1948. — С. 160–163.

³⁶ *Хвольсон Д.А.* Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дафта. — СПб., 1869. — С. 25.

³⁷ *Vernadsky G.* Ancient Russia. — P. 241–242.

³⁸ *Добродомов И.Г.* Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя — этнос-история. — М., 1989. — С. 15–17.

³⁹ *Ковалевский А.П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — С. 35.

⁴⁰ *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — С. 139.

- ⁴¹ Там же. — С. 130.
- ⁴² Рассказ Римско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских Венгерцев, совершенном перед 1235 г. // ЗООИД. — Т. V. — Одесса, 1863. — С. 998–1002; *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. — Т. III. — М., 1940. — С. 71–112.
- ⁴³ *Иванов В.А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. — С. 108.
- ⁴⁴ *Ковалевский А.П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — С. 21–27.
- ⁴⁵ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 82–83.
- ⁴⁶ *Агафий.* О царствовании Юстиниана. — М., 1953. — С. 88–89, 90–93, 116, 132.
- ⁴⁷ *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. — М., 1973. — С. 94.
- ⁴⁸ *Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. — Ч. ССХХVI. — 1883. — С. 29.
- ⁴⁹ *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — Л., 1979. — С. 63–68; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 84.
- ⁵⁰ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 81; *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. — P. 212–213.
- ⁵¹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–161.
- ⁵² *Генинг В.Ф., Халиков А.Х.* Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — С. 65–99, 117, 172–175.
- ⁵³ *Плетнева С.А.* Ранние болгары на Волге // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981. — С. 77; *Смирнов А.П.* Волжская Болгария // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 208.
- ⁵⁴ *Абаев В.И.* К алано-венгерским связям // Europa et Hungaria (Congresus et ethnographicus). — Budapest, 1965. — С. 517–529.
- ⁵⁵ *Кобычев В.П.* Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе // Кавказский этнографический сборник. — Вып. IX. — М., 1989.
- ⁵⁶ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁵⁷ *Приходнюк О.М.* Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина першого тисячоліття н. е.) // Матеріали угорсько-української наукової конференції «Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура». Ужгород, 27 листопада 2000 р. — Ужгород, 2001. — С. 73.
- ⁵⁸ *Приходнюк О.М.* Мадяри на теренах України за археологічними джерелами... — С. 73–81.
- ⁵⁹ *Иванов В.А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. — С. 99–101.
- ⁶⁰ Там же. — С. 102.
- ⁶¹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁶² *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 667.
- ⁶³ Там же. — С. 668, прим. 19.
- ⁶⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–161.

- ⁶⁵ *Тортика А.А.* Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // *Східний світ*. — 2005. — № 1.
- ⁶⁶ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁶⁷ Там же. — С. 160–161.
- ⁶⁸ Там же. — С. 154–155.
- ⁶⁹ *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 222; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 676.
- ⁷⁰ *Theophanes Continuatus* / Ed. I. Bekker. — Bonn, 1838. — P. 122–123.
- ⁷¹ *Georgius Cedrenus* / Ed. I. Bekker. — Т. II. — Bonn, 1839. — P. 130; *Ioanus Scylitzes. Synopsis Historiarum* / Ed. I. Thum. — Berlin, 1973. — P. 73.
- ⁷² *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 663, прим. 2.
- ⁷³ Там же. — С. 664–686.
- ⁷⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 170–171.
- ⁷⁵ *Georgius Cedrenus.* — P. 130; *Theophanes Continuatus.* — P. 122–124.
- ⁷⁶ *Moravcsik Gy.* Commentary. — P. 117–119; *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 341–343; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 664.
- ⁷⁷ *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 321.
- ⁷⁸ *Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербента X–XI вв. — М., 1963. — С. 198–199.
- ⁷⁹ *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 322.
- ⁸⁰ Там же.
- ⁸¹ Там же. — С. 323.
- ⁸² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁸³ Там же.
- ⁸⁴ Там же. — С. 39.
- ⁸⁵ Там же. — С. 158–159.
- ⁸⁶ *Moravcsik Gy.* Commentary. — P. 117–119; *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 341–343; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 664.
- ⁸⁷ *Theophanes Continuatus.* — P. 122–123; *Georgius Cedrenus.* — P. 130; *Ioanus Scylitzes.* — P. 73.
- ⁸⁸ *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 299–300.
- ⁸⁹ *Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 23.
- ⁹⁰ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁹¹ *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 668, прим. 19.
- ⁹² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 154–155, 158–161.
- ⁹³ *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. — С. 222; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 676.
- ⁹⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 162–163.
- ⁹⁵ *Nümet J.* Türkische und ungarische Ethnonyme // *UAJb.* — № 47. — 1975. — S. 154–160.
- ⁹⁶ *Берта А.* Новые взгляды относительно венгерских племенных названий тюркского происхождения // *Рукопись.* — С. 28–29.

⁹⁷ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 168–175.

⁹⁸ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 174–175; *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. — P. 350.

⁹⁹ *Mandoky Kongur I.* Magyar eredetű törzsek a baskiroknál (Племена венгерского происхождения у башкир) // *Tiszatbj.* — № 30. — 1976. — Old. 41–44.

¹⁰⁰ *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Т. I. — Л., 1958. — С. 610.

¹⁰¹ *Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны // Карпини П. История монголов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. — М.–Л., 1957. — С. 186.

¹⁰² *Магомедов А.Х.* Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов // История, этнография и культура народов Северного Кавказа. — Орджоникидзе, 1981. — С. 30–33.

¹⁰³ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.

¹⁰⁴ Там же. — С. 162–163.

¹⁰⁵ Там же. — С. 161–163.

¹⁰⁶ Там же. — С. 393, прим. 13.

¹⁰⁷ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 140; *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. — С. 222–224.

¹⁰⁸ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 161–163.

¹⁰⁹ Там же. — С. 160–161.

¹¹⁰ *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 673.